

## Traumaverwerking na de Biafra oorlog in Nigeria

Titia Feldmann & Chudi Ukpabi

*Na een korte historische schets van de sociale en politieke ontwikkelingen die in het net onafhankelijk geworden Nigeria leidden tot de Biafra oorlog (1967 tot 1970) wordt met enkele passages deze wrede oorlog zelf in het geheugen teruggeroepen. De oorlog heeft ongeveer anderhalf miljoen doden gekost en onnoemelijk veel leed teweeg gebracht. Nu, 25 jaar later, wordt de vraag gesteld hoe Nigeria als land, en hoe verschillende groepen binnen Nigeria de opgelopen trauma's hebben verwerkt. De politieke leiding van Nigeria heeft direct na de oorlog gekozen voor een toon van verzoening. Hoewel er nooit nationale rouw is afgekondigd of een nationale herdenking is gehouden, volgden verschillende etnische groepen hun eigen rituelen om afscheid te nemen van de doden en de strijders te reinigen. Nader uitgewerkt wordt hoe de Onitsha in Zuidoost-Nigeria hier vorm aan gaven. Aan de hand van de levensgeschiedenis van een uit Onitsha afkomstige vrouw, Eva, wordt tevens duidelijk gemaakt dat de traditionele rituelen niet voor ieder individu een oplossing bieden. In Onitsha heeft het christendom de tradities nooit kunnen uitbannen. Er is sprake van een spanningsveld tussen traditionele gebruiken en een meer moderne manier van leven – maar niet ieder individu weet raad met deze conflicterende loyaliteiten.*

De 'Biafra oorlog' die van 1967 tot 1970 woedde in het zuidoostelijk deel van Nigeria, heeft naar schatting anderhalf miljoen doden gekost en zowel voor het collectieve maatschappelijke leven als voor tal van individuen in Nigeria ingrijpende gevolgen gehad. Het hierna volgende artikel biedt eerst een korte historische schets van Nigeria in de zestiger jaren en bespreekt de factoren die (mede) hebben geleid tot het uitbreken van de oorlog. Met enkele korte passages wordt vervolgens deze – in Europa bijna vergeten – oorlog teruggeroepen in het geheugen. Nu, inmiddels 25 jaar na afloop van de oorlog, is het belangwekkend de vraag te stellen hoe Nigeria als land, en verschillende gemeenschappen daarbinnen, de trauma's van de oorlog hebben verwerkt. In het artikel wordt nader ingegaan op de traditionele rituelen die de bevolking van de stad Onitsha in het zuidoosten van Nigeria daartoe kent. Aan de hand van een individueel levensverhaal wordt vervolgens duidelijk gemaakt dat de traditionele rituelen niet (meer) in alle gevallen toereikend zijn. De traditionele rituelen zijn in diverse spanningsvelden terecht gekomen. Deze spanningsvelden werken door in de wijze waarop individuen hun trauma's al dan niet kunnen verwerken.

## Nigeria in de jaren '60 -'70

Na 74 jaar koloniale overheersing door de Engelsen werd Nigeria in 1960 onafhankelijk. In het land wonen ongeveer 350 verschillende etnische groepen. De grootste daarvan zijn de Hausa en Fulani in het noorden – aanhangers van de Islam – en de Yoruba en Ibo in het zuiden. De Ibo hangen overwegend de christelijke godsdienst aan, de Yoruba zijn verdeeld tussen Christendom en Islam en hun eigen traditionele godsdienst. Gedurende de koloniale tijd en ook in de eerste jaren van de onafhankelijkheid, leefden de verschillende groepen in redelijke harmonie samen. Hoewel duidelijk was welke steden, dorpen en gebieden traditioneel de bakermat waren van welke etnische groep, woonde men ook in elkaars steden en gebieden. Veel Ibo steden hadden een Hausa wijk, veel Hausa steden een Ibo of Yoruba wijk. De 'vreemdelingen' leefden daar als gerespecteerde gasten, en men wist voor welke produkten en kundigheden men bij elkaar terecht kon. Zo waren de Hausa overal veeverkopers en leerbewerkers en verkochten de Yoruba goede medicijnen tegen koortsstuipen. De Ibo profileerden zich vooral als handelslieden. De relaties raakten verstoord toen de Ibo in het noorden economische activiteiten begonnen te ontplooiën buiten hun traditionele wijken. Sommige Ibo kochten land en namen Hausa in dienst om het land te bewerken. Zij overschreden de grenzen waarbinnen zij als gasten geacht werden te blijven. Langzamerhand groeide in het noorden vijandigheid jegens de Ibo, die versterkt werd door religieuze tegenstellingen.

### *Militaire staatsgrepen en pogroms*

In januari 1966 pleegde een groep militaire officieren, waarvan de leidende figuren Ibo waren, een staatsgreep. De regering werd omver geworpen en een aantal leidende politici – overwegend Hausa – vermoord. Een Ibo generaal, Ironsi, werd tot staatshoofd uitgeroepen. Deze gebeurtenissen versterkten de vijandigheid jegens de Ibo in het noorden. Moslim extremisten vielen christelijke kerken aan en in juli en augustus vonden vanuit een moskee de eerste georganiseerde moordpartijen plaats op Ibo. De onlusten breidden zich uit met als inzet de zuiderlingen, en vooral de Ibo, te verdrijven uit de noordelijke steden.

In juli 1966 pleegden de noorderlingen een tegenstaatsgreep, waarbij Ironsi op gruwelijke wijze werd vermoord. Generaal Gowon, afstammeling van een minderheidsgroep met bakermat in het plateau-gebied halverwege tussen noord en zuid, werd het nieuwe staatshoofd. Ojukwu, een vooraanstaande Ibo militair, wierp zich op als beschermer van zijn volk. Hij ontkende de legitimiteit van het regime van Gowon, en eiste verkiezingen. Er kwam een psychologische oorlogsvoering op gang, waarin over en weer de mannen van de tegenpartij werden afgeschilderd als verkrachters van moeders en zusters, en waarin ook bedreigingen van deze strekking werden uitgesproken. In het noorden begonnen systematische pogroms tegen Ibo, waarbij mannen, vrouwen en kinderen met kapmessen werden vermoord door mensen die tot voor kort hun vrienden of huispersoneel waren geweest. Volgens ooggetuigen namen ook politie en militairen deel aan de moordpartijen. Hausa bevelhebbers lieten hun Ibo soldaten paraderen, en maaiden ze vervolgens neer met mitrailleurvuur. Ojukwu adviseerde de Ibo zich in

veiligheid te brengen. Er kwam een ware exodus op gang van in het noorden wonende zuiderlingen terug naar hun gebieden van herkomst. Onderweg naar het zuiden werden treinen en vrachtwagens soms overvallen en de inzittenden vermoord. Er vielen vele duizenden doden. Een dialoog tussen de verschillende etnische groepen werd onmogelijk. *Veel Ibo verloren het vertrouwen in Nigeria als staat die hun veiligheid kon garanderen.*

Ojukwu wilde de politiek dominante positie van de Hausa doorbreken en de rechten van de Ibo als staatsburgers veilig stellen. Hij dreigde met afscheiding, als Gowon geen verkiezingen zou uitschrijven. Een bemiddelingspoging door de Ghanese president in Accra leidde tot een akkoord met de strekking dat Oost- en West-Nigeria gedeeltelijk onafhankelijk van elkaar, maar in federatief verband, zouden verder gaan. Engelse adviseurs waarschuwden Gowon dat hij daarmee mogelijk de olie-inkomsten zou mislopen – alle oliebronnen bevonden zich in de rivierdelta in het zuidoosten. Gowon eiste herziening van het akkoord, maar Ojukwu weigerde hierop in te gaan. Hij riep de onafhankelijke republiek Biafra uit. Bij dit besluit voelde hij zich economisch sterk met de wetenschap dat de olie-inkomsten hem zouden toevloeien. De Biafra oorlog begon. Inmiddels was het juli 1967.

#### *De oorlog*

Ojukwu riep Enugu uit tot hoofdstad van Biafra. De tegenzet van Gowon was om zo snel mogelijk het nieuwe Biafra af te grendelen van de buitenwereld. De vliegvelden en havens werden bezet door het federale leger en geblokkeerd. Biafra had in het begin nauwelijks een getraind leger, laat staan wapens. In snel tempo werden schooljongens en jonge mannen getraind om te vechten. Het federale leger kwam pas serieus in actie na meerdere provocaties van Biafraanse kant. Biafra was vooral het land van de Ibo. De positie van de vele kleinere minderheidsgroepen die in het gebied woonden, was minder duidelijk en weinig benijdenswaardig. Velen stonden onder verdenking onvoldoende solidair te zijn met de zaak van Biafra en liepen de kans als 'saboteurs' te worden vervolgd, gevangen genomen of gedood. Biafra voerde van het begin af aan een krachtige internationale propaganda actie, waardoor het oog van de wereld zich richtte op Biafra en de lijdende bevolking. Toen de militaire acties op gang kwamen, moesten steeds meer mensen vluchten uit hun dorpen en steden. In de loop van de oorlog werden de mensen in een steeds kleiner gebied bijeen gedreven. Er werden vluchtelingenkampen ingericht. Doordat de akkers niet meer bebouwd werden en de aanvoerwegen waren geblokkeerd, raakte de bevolking in toenemende mate afhankelijk van buitenlandse voedselhulp, die bovendien slechts in beperkte mate, via 'Uli airstrip' – een onvoltooide snelweg die tot landingsbaan was omgebouwd – kon worden aangevoerd. De honger werd het voornaamste wapen in de strijd om Biafra op de knieën te krijgen. In wanhoop vluchtende, uitgehongerde vrouwen moesten soms hun kinderen achterlaten. *Vele duizenden mensen, vooral kinderen, stierven aan kwashiorkor. De wereld zag met ontzetting de beelden van de uitgehongerde Biafraanse kinderen.*

De gevechten duurden tot 11 januari 1970, toen de federale troepen de laatste stad oververden op de 'rebellens' en Ojukwu over de radio aankondigde dat hij in ballingschap

ging, 'op zoek naar vrede'. Geleidelijk konden de vele verdrevenen terugkeren naar hun woonplaatsen en begon de wederopbouw (cf. Amadi 1973).

#### *Na de oorlog*

Generaal Gowon riep bij het einde van de oorlog op tot nationale verzoening: er zijn hier geen overwinnaars en geen overwonnenen. Maar nationale rouw voor alle doden is er nooit geweest. Na afloop van de oorlog begon voor Nigeria een periode van grote economische voorspoed, dankzij de olie en de stijgende prijzen die daarvoor werden betaald op de wereldmarkt. In het materiële optimisme was er geen plaats voor verwerking van het oorlogsleed. De balans tussen de verschillende etnische groepen is nooit hersteld. Etnische rivaliteit en etnisch protectionisme hebben veel schade teweeg gebracht, waardoor zowel het politieke leiderschap, als de kwaliteit van het onderwijs en de gezondheidszorg zijn uitgehold. Sinds de daling van de olieprijs is Nigeria, met al zijn potentiële rijkdom aan grondstoffen en menselijk kapitaal, een land in verval. Nigeria als natie heeft haar eigen trauma's nooit verwerkt. Wel hebben vele gemeenschappen op hun eigen, traditionele wijze vorm gegeven aan de verwerking van individueel en collectief leed. Als voorbeeld zal hieronder, aan de hand van de levensgeschiedenis van een vrouw, worden ingegaan op de wijze waarop dat in de stad Onitsha, in Zuidoost-Nigeria, gebeurde.

#### *De stad Onitsha*

Onitsha is een drukke handelsstad, gelegen aan de rivier de Niger, in het zuidoostelijk deel van Nigeria. De Onitsha zijn volgens de overlevering geen Ibo. Hun voorouders trokken in de zestiende eeuw na een conflict weg uit Benin. De cultuur en tradities van de Onitsha vertonen meer overeenkomsten met die van de Edo in Benin city, dan met die van de omringende Ibo. De Onitsha vinden hun eigen cultuur meer spiritueel, die van de Ibo meer materialistisch.

#### **Eva**

Eva was een jonge vrouw, die sinds 1963 met haar man Bosah en twee jonge kinderen in Kano (noord Nigeria) woonde. Zij had een opleiding tot onderwijzeres gevolgd, maar werkte in het noorden niet. Bosah was spoorwegbeambte in dienst van de federale regering. Toen de onlusten en moordpartijen in het noorden begonnen, stuurde Bosah zijn vrouw en kinderen terug naar Onitsha. Zelf bleef hij. De opdracht van de federale regering aan haar ambtenaren was om op hun post te blijven en hun werk te doen, anders zouden ze hun baan verliezen. Eva trok in Onitsha met haar kinderen bij haar moeder in en wachtte op de terugkeer van haar man. In Onitsha, maar ook in andere steden, waren er vele vrouwen zoals zij, wachtend. Aen toe keerde een echtgenoot terug, dankzij bescherming door Hausa-vrienden. De terugkerenden vertelden gruwelijke verhalen over moordpartijen op Ibo. Eén van hen wist te melden dat Eva's echtgenoot in zijn

huis overvallen en vermoord was door een bende die hun eigen voormalige 'houseboy' daar had binnen gelaten. Eva kon het niet geloven. *Rechtstreekse communicatie tussen het noorden en het zuiden was, ook telefonisch, niet meer mogelijk.* Veel mannen keerden niet terug. De achterblijvende gezinnen werden omringd met steun van de familie, materieel en immaterieel.

Na een jaar besloten de families in Onitsha dat er iets moest gebeuren. De vrouwen konden niet blijven wachten op de vermiste mannen. Volgens de traditie moest er een collectieve begrafenis-ceremonie gehouden worden. Zonder deze zouden de geesten van de (mogelijk) overledenen geen rust kunnen vinden en konden ook de achtergeblevenen niet verder met hun leven. Anderzijds, als een vermiste toch nog terug zou keren, zou eerst een soort reinigingsceremonie moeten plaatsvinden, met bijbehorende offers, voordat hij zijn huis weer kon betreden. Voor de vermiste mannen werden successievelijk door de verschillende clans collectieve begrafeningen georganiseerd, maar Eva bleef geloven dat haar man zou terugkeren en wilde niet op deze wijze zijn dood tot een feit maken.

Volgens de Onitsha-traditie is de dood, en zeker een vroegtijdige, nooit natuurlijk. De hand van het kwaad is aangezet door kwaadwillende mensen, die men meestal in de familie zoekt. In het geval van Eva's echtgenoot meende men dat kwaadwillende mensen zijn redelijk inzicht hadden geblokkeerd, en hem daardoor hadden verhinderd tijdig te beslissen om naar huis terug te keren. De familie of de persoon zelf raadpleegt een traditionele 'priester' om 'de waarheid te vinden': erachter te komen wie de schuldige is, en hoe de achtergeblevenen beschermd kunnen worden. Niet alle traditionele priesters zijn gelijk. Sommigen laten zich gebruiken om de beschuldigde persoon kwaad te doen, zodat deze uiteindelijk sterft. De goede priester voelt op afstand de intenties van zijn bezoekers, en leent zich niet voor wraakacties. Hij doorgrondt de aard van het probleem, zonder daarover met woorden ingelicht te zijn, en geeft aan hoe de familie zich kan beschermen, bijvoorbeeld door middel van een amulet, en door een oprecht leven te leiden. Degene die getroffen is door ongeluk, gaat dus de strijd aan met een kracht of persoon buiten zichzelf en roept daarbij de hulp in van een traditionele priester. Hij plaatst het ongeluk en de oorzaak ervan zo ver mogelijk buiten zijn eigen leven.

Eva heeft de steun die haar omgeving bereid was haar te bieden, niet kunnen accepteren. Ook toen de oorlog voorbij was, heeft ze niet kunnen aanvaarden dat haar man dood was. Ze heeft nooit kunnen rouwen, en leefde voort met een ondraaglijke spanning. Ze veranderde in een teruggetrokken vrouw, die zich steeds meer isoleerde, en ook haar kinderen niet de emotionele steun kon geven die ze nodig hadden. Ze kreeg last van zeer heftige migraine aanvallen. *Financieel was ze in redelijke doen door het weduwenpensioen van de regering, maar emotioneel sloot ze zich af.* Ze weigerde te hertrouwen met een broer van haar man, wat volgens de traditie een goede manier is om de weduwe en haar kinderen weer te integreren in de familie. Ze kreeg hoge bloeddruk die steeds ernstiger werd, en in 1975 overleed zij aan een hersenbloeding, nog geen vijftig jaar oud.

## Oude rituelen in een veranderende samenleving

Wellicht is het omgaan met rampen en rampspoed, al dan niet door mensen gecreëerd, in Afrika meer een onderdeel van het gewone leven, dan in de meeste Europese landen. De wijze van omgaan met schokkende, potentieel traumatiserende gebeurtenissen, is een uitvloeisel van de wijze waarop wordt omgegaan met de dood.

### *Traditionele begrafenissen*

De traditionele begrafenisceremonie in Onitsha omvat verschillende componenten, spirituele en sociale (Bosah 1990). Voor iedere overledene moeten twee begrafenissen gehouden worden: één waarbij het lichaam begraven wordt, een tweede waarbij afscheid wordt genomen van de geest van de overledene. De eerste en de tweede begrafenis kunnen aansluitend gehouden worden, maar soms verlopen jaren voordat de tweede wordt gehouden. Bij beide is zowel de spirituele als de sociale component aan de orde. De spirituele component is erop gericht door middel van offers (een kip of geit) en rituelen de geesten van de voorvaders gunstig te stemmen, opdat zij hun invloed zullen aanwenden ter bescherming van de levenden en de nog ongebornen, en voor het herstel van veiligheid in de samenleving. Iedere begrafenis is ook een belangrijke sociale gebeurtenis, waar veel mensen, allereerst van de eigen 'clan', maar eventueel van het hele dorp, aan deelnemen. De duur van de begrafenis hangt samen met de sociale status van de overledene, en kan voor een man met een belangrijke positie vier tot vijf dagen in beslag nemen. Er wordt langdurig gehuild bij het lichaam van de dode, door vrouwen die speciaal deze ceremoniële taak hebben. De begrafenis is ook een feestelijke aangelegenheid, met muziek, dansen en gezamenlijk eten door een grote menigte mensen. De weduwe zit in een vertrek apart en begeeft zich niet in de menigte, maar wordt wel steeds omringd door familieleden die haar bijstaan. De feitelijke teraardebestelling van het lichaam betekent de afronding van de eerste begrafenis. Ook de tweede begrafenis duurt meerdere dagen. Er worden offers gebracht om de voorspraak van de voorvaders te vragen. Het afsluitende hoogtepunt is de gemaskerde dans van de 'geest van de overledene', waarna de levenden definitief afscheid van hem nemen en hij zich bij zijn voorvaders kan voegen.

Voor iedere Onitsha man of vrouw is het van doorslaggevend belang op de juiste wijze afscheid te nemen van de eigen doden. Onafhankelijk van gevolgde opleiding of maatschappelijke rol, beschouwt men dit ritueel als een essentieel onderdeel van de eigen identiteit, het eigen gevoel van veiligheid.

### *Reiniging na de oorlog*

Aan het einde van een oorlog moet volgens de traditie altijd een collectieve begrafenis gehouden worden om alle gevallen te herdenken en afscheid te nemen van hun geesten, zodat deze zich bij de voorvaders kunnen voegen. Door de collectieve rouw wordt ruimte geschapen voor herstel van het gewone leven. Na de Biafra oorlog zijn – in de loop van meerdere jaren – honderden begrafenissen gehouden, ook voor de vermisten

van wie het lichaam nooit was teruggevonden. Meestal werden dan de ceremoniën van de eerste en de tweede begrafenis aansluitend georganiseerd. Op het bed, waar anders het lichaam van de dode zou liggen, werd een foto neergezet. Verder werd er gehuild, gedanst en gegeten, en werden er offers gebracht, als ware het een gewone begrafenis. Het ontbreken van het lichaam verhindert niet het op spirituele en sociale wijze afscheid nemen van de dode, zodat zijn geest zijn uiteindelijke bestemming kan bereiken.

Mannen die terugkeren uit de oorlog, moeten een reinigingsceremonie ondergaan, voor zij weer toegelaten kunnen worden tot hun gezin. Hun handen zijn met bloed besmeurd, en in ceremoniële zin moet dit afgewassen worden, voordat zij weer nageslacht mogen verwekken. Gebeurt dit niet, dan is de verwekte kinderen rampspoed beschoren. Door de collectieve rouw en de collectieve reiniging, wordt ook verzoening mogelijk met de voormalige tegenstanders.

### *Spanningsvelden*

De hierboven beschreven traditionele rituelen zijn echter wel in verschillende spanningsvelden terechtgekomen. In 1857 deden de eerste christelijke missionarissen hun intrede in Onitsha (Van der Aa 1994). Tot 1884 vonden geen bekeringen onder dwang plaats. Er werd een imponerende kerk gebouwd en de missie oefende vooral haar invloed uit via onderwijs en directe overtuiging. Deelname aan 'heidense rituelen' werd verboden aan bekeerlingen. Dit verbod werd na instelling van het Britse protectoraat in 1884 officieel bekrachtigd. De tweede begrafenis was één van de verboden rituelen. De Onitsha hebben zich van dit verbod echter nooit veel aangetrokken. Tot op heden begraven zij hun doden veelal op rituele wijze, terwijl ook de kerken uitpuilen op zondag. Traditie en christendom bestaan naast elkaar, ondanks inmiddels bijna 140 jaar christelijke missie.

De begrafenisceremoniën in Onitsha zijn gecompliceerd en kostbaar. Naarmate de overleden persoon een belangrijker positie innam, geldt dit in sterkere mate. Vroeger werden de kosten door de gemeenschap opgebracht. Tegenwoordig moet de betrokken familie zelf het benodigde geld op tafel leggen, en daarmee is een mogelijkheid tot sociale competitie ontstaan. Sommige families zijn niet meer in staat hun doden op waardige wijze te begraven, andere families imponeren de gemeenschap met de luisterrijke wijze waarop zij afscheid kunnen nemen van hun geliefde vader of moeder. In spirituele en sociaal-psychologische zin wordt de betekenis van de ceremonie daardoor uitgehouden, in wezen een bedreiging van binnenuit van de waardigheid van de eigen traditie.

Het zoeken van een externe schuldige om vervolgens de invloed van deze persoon (of personen) te neutraliseren met behulp van een traditionele priester is een andere wijze waarop de Onitsha zich trachten te bevrijden van de invloed van rampspoed. De keerzijde van deze wijze van omgaan met ongeluk en dood, maar ook met ziekte, is dat de samenleving is doortrokken van onderling wantrouwen. Dit kan extreme vormen aannemen zoals elkaar niet de hand schudden, geen voedsel of drinken accepteren in het huis van bepaalde personen. Soms betreft dit zelfs naaste familie. Voor de buitenstaander die de gelegenheid krijgt een blik te werpen in deze samenleving, is het wantrouwen duidelijk waarneembaar en benauwend. De invloed van de traditionele priesters is in Onitsha niet verdwenen, ondanks dat vrijwel iedereen naar school is geweest

en velen een voortgezette opleiding hebben gevolgd, al dan niet in Europa. Ook veel hoger opgeleiden raadplegen bij rampspoed, ziekte of dood tenminste toch wel één keer een traditionele priester, om zich te laten adviseren hoe zichzelf en hun gezin te beschermen. Bij navraag de volgende dag kan dezelfde persoon zeggen dat hij niet in deze dingen gelooft. Desalniettemin zal hij geen voedsel aannemen in het huis van iemand voor wie hij is gewaarschuwd.

## Discussie

Voor individuen is traditioneel het kunnen terugvallen op de groep een belangrijke factor bij het verwerken van trauma's. Collectief en ceremonieel rouwen is een van de antwoorden van de samenleving. Niet voor ieder individu is dit antwoord echter afdoende. Teruggrijpend naar de hiervoor beschreven levensgeschiedenis, kan men zich afvragen waarom Eva er niet in slaagde de traumatische gebeurtenissen in haar leven te verwerken. Eva was temidden van haar generatiegenoten één van de weinige vrouwen met een voortgezette opleiding. Zij kon zich niet meer identificeren met de meerderheid van 'ongeleterde vrouwen' in Onitsha. Ook beschouwde ze zichzelf als een gelovig christen, waardoor het haar onmogelijk was met overtuiging deel te nemen aan 'heidense rituelen'. Ze had zichzelf daarmee in wezen buiten de traditionele samenleving gesteld waarin ze leefde, zonder dat ze een ander referentiekader tot haar beschikking had. Zij heeft in en voor zichzelf het conflict tussen de traditionele en een meer westerse manier van leven niet kunnen oplossen. Een andere factor in haar tragedie was, dat ze nooit heeft willen accepteren dat haar man dood was, en ook daarom een rituele begrafenis afwees.

Onitsha vormt één van de vele subculturen in Nigeria. Zoals in de meeste subculturen op het Afrikaanse continent, bestaan elementen van de traditionele en de 'moderne' samenleving naast elkaar. De balans opmakend willen wij stellen dat het waardevolle element voor traumaverwerking vanuit deze Afrikaanse traditie vooral zit in de tijd en de ruimte die men neemt voor collectieve rouw en reiniging, waarmee de weg wordt vrijgemaakt voor herstel van historische continuïteit, voor verzoening en voor herkennen van het gewone leven. Voor Eva was deze weg onbegaanbaar. Voor vele anderen lijkt dit ritueel wel gewerkt te hebben.

## Noot

Titia Feldmann groeide op in Nederland, studeerde geneeskunde en was jarenlang als huisarts werkzaam in een gezondheidscentrum in een multiculturele buurt te Amsterdam. Vervolgens maakte zij de overstap naar de Leidse Universiteit, waar zij betrokken was bij het onderwijs in de huisartsgeneeskunde aan studenten geneeskunde. Vanaf 1990 is zij werkzaam bij de medische opvang van asielzoekers. Vanuit persoonlijke betrokkenheid heeft zij in de loop van twintig jaar meerdere keren Nigeria bezocht en gereisd in het noorden en het zuidoosten.



Chudi Ukpabi is geboren en opgegroeid in Onitsha, Nigeria. In zijn jonge jaren raakte hij actief betrokken bij de Biafra oorlog. Na de oorlog maakte hij verscheidene reizen door het land, en woonde drie jaar in de hoofdstad Lagos. In 1973 vertrok hij naar Europa, en kwam in Nederland terecht, waar hij nu nog woont. Hij studeerde journalistiek in Londen, vervolgens politicologie en communicatiewetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel is hij werkzaam als adviseur op het gebied van communicatie, cultuur en media in het kader van ontwikkelings-samenwerking. Voor zijn werk reist hij regelmatig in verschillende landen in Afrika.

*Chudi Ukpabi was de bron van een groot deel van de informatie die in dit artikel is verwerkt. Eva was een familielid van hem.*

## Literatuur

Aa, G. van der

1994 De tovenaarskunsten van de missionaris. Eindscriptie geschiedenis, Universiteit van Amsterdam.

Amadi, E.

1973 *Sunset in Biafra*. African writers series, London, Ibadan, Nairobi, Lusaka: Heinemann.

Bosah, S.I.

1975 *Groundwork of the history and culture of Onitsha*. Nsukka (Nigeria): University of Nsukka.